

САЛІЙ Анатолій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та суспільних наук ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія». Сфера наукових інтересів – історія філософії, філософська антропологія.

Дух самотності Дмитра Мережковського

Автор звертається до аналізу творчості і її основ одного із найнепересічніших мислителів першої половини ХХ століття Дмитра Мережковського. Один із найчитабельніших філософів російського інтелектуального простору зазначеного періоду, одночасно і найзакритіший митець. У статті акцентується увага на таких глибоко особистісних рисах Мережковського як замкненість, внутрішня самотність і зовнішня відчуженість при паралельній яскраво вираженій соціально-політичній активності. На особливу увагу заслуговують відгуки про Д.С.Мережковського його сучасників (Л.Шестова, М.Бердяєва, В.Розанова, Б.Зайцева) і людей так званого близького кола (З.Гініус, В.Брюсова), які, кожен по своєму, обов'язково вказують на його помітні риси як мислителя-самітника.

Ключові слова: *самотність, мовчання, покинутість, відчуженість, символізм, «Третій Заповіт».*

На філософському горизонті першої половини ХХ століття доля Дмитра Мережковського унікальна. І, як зазначив сучасний російський письменник Дмитро Биков, вона як найкращий доказ того, що у мислителях суспільство цінить не ідеї чи таланти, і зовсім не масштаб впливів його на людей, а значення матиме тільки факт приналежності до якої-небудь школи, течії чи, простіше, групи [4]. Та про Мережковського цього не скажеш – він завжди абсолютний самітник. Його думки не належать до мережива популярних і тих, які можуть зацікавити широкий загал, а методи занадто складні та екзотичні, щоб формувати на їх основі когорти прихильників.

Вплив Мережковського, за усією його зовнішньою значимістю, залишився завжди внутрішньо-обмеженим. Його мало хто любив, мало хто взагалі, за його досить довге життя, був хоч якось близький до нього. Було визнання, але не було потягу, навіть довіри, – у високому, не житейському сенсі цього слова.

Така внутрішня складність і принципова незалежність призвела до того, що у поглядах і переконаннях близькою йому була хіба що дружина – Зінаїда Гіппіус, а щодо інших, найбільш чесно сказав О.Блок – Мережковського справді не люблять! Його поважають, з ним рахуються, його читають і обговорюють, нещадно критикують, але... не люблять. Досить довго у середовищі науковців і просто поціновувачів живого слова панувала думка, що таке несприйняття пов'язане з його явною «європейськістю». Валерій Брюсов писав, що Мережковський є одним із двигунів, а не поширювачів, він ставить запитання, а не повторює старі відповіді, він письменник – європейський, а не російський [5.с.445]. В.Розанов часто згадував, що неодноразово, бачачи Мережковського, ловив себе на думці, що асоціює його з європейцем.

Хоча і з європейськістю його не все так просто. Адже європеєць він виключно за внутрішнім складом, до того ж не дозволяє собі ніяких творчих зривів і кризових ситуацій, працює дотримуючись залізної дисципліни, щорічно випускаючи по книзі-другій, і усі вони незалежні від популярності напрямків та жанрів. Але масштаб проблем, які його цікавлять, аж ніяк не суто європейський: стандартний тип європейського роману того часу звертається на сучасність, а Мережковський увесь тоне у минулому, коріння тогочасних проблем намагається знайти як не у епосі середньовіччя, так у Єгипті фараонів чи імператорському Римі.

Хоча часто, у процесі знайомства з творами Мережковського, може скластися таке враження, що його цікавлять не стільки живі і реальні люди, скільки різні герої, вожді та «святі». Його притягують образи титанів духу, Леонардо, Мікеланджело, Йов, і одночасно з цим образи відторгнутості, приниженості, самотності пророка в людській пустелі, нищення мудреця серед ницості і підлості натовпу. І Мережковський такий самий: бо власної біографії не має, дружба і які-не-які контакти виникають загалом на ґрунті спільності поглядів і переконань, або на основі спільної праці. Іноді здається, що і з дружиною, з якою «за 52 роки не розлучалися ні на один день» [6.с.7], їх поєднують якісь суто виробничі, а не подружні стосунки. Принаймні у своїй останній роботі про чоловіка, З. Гіппіус воліє розповідати про що завгодно і

про кого завгодно, окрім того, що ж це була за людина – Дмитро Мережковський. Читач повинен визначитися сам: чи сприймати його постать невід’ємно від неї, як того авторка прагне; чи витягувати по крупинці, те, що стосується самого письменника. Як це розуміти? Не бажанням пускати сторонніх у потаємні куточки спільного з мислителем життя? Чи таки дійсно, сам Мережковський так і не пустив її у глибини своєї душі?

Саме у поезії Д.Мережковський перетворює людське життя на драму, де панує цілковита безвихідь і безповоротність. Він описує трагедію відчуженості і не розуміння:

*И хочу, но не в силах любить я людей,
Я чужой среди них: сердцу ближе друзей –
Звезды, небо, холодная синяя даль
И лесов, и пустыни немая печаль. [10.т.4.с.525]*

Один за одним постає майже серія із віршів про почуття самотності, які неначе доповнюють один одного – це і «Одиночество», «Одиночество в любви», «Темный ангел», «Голубое небо». Тут самотність – це не тільки результат відчуженості людини, гірка доля, яка нав’язана силою. Це особлива форма приреченості:

*В своей тюрьме, - в себе самом,
Ты, бедный человек,
В любви и дружбе, и во всем
Один, один навек! [11.с.362]*

І темний янгол несе не що інше як самотність:

*О, темный ангел одиночества
Ты веешь вновь,
И шепчешь вновь свои пророчества:
«Не верь в любовь...» [10.т.4.с.523].*

У цьому проявляється ще одна особливість творчості Д.Мережковського, а саме її зав’язаність із символізмом. Саме Мережковський стояв у витоків цієї течії в російській культурі. Він першим спробував теоретично обґрунтувати основи символізму у своїй праці «Про причини занепаду і про нові течії

сучасної російської літератури» (1892). Передвісником нового світовідчуття в мистецтві Мережковський визначив А.Чехова, який, на його думку, здатен фіксувати незглибимі світи через мінливі настрої. Таким чином у творчості поєднується символізм та експресіонізм. А література повинна розвивати вічне, релігійне і містичне саме через поезію символів, коли будь-які сценки побутового життя демонструють божественний бік людського духу [3.с.101]. Свою методику символісти розглядали принципово новий тип художнього мислення і надзвичайно чітко змогли виразити у своїй творчості кризовий характер усієї епохи. У найзагальніших характеристиках символізм відображав кризу традиційного гуманізму, глибоку розчарованість в ідеалах добра, позначав страх самотності перед байдужістю суспільства і особливо трагічну нездатність особистості вийти за межі сковуючого «я» [13.с.6]. Тому людина, в уяві Мережковського, проклята і залишена Богом, разом із світом, у якому вона живе; людина самотня, а її життя позбавлене сенсу:

*Ни мук, ни наслаждений нет.
Обман – свобода, и любовь, и жалость,
В душе – бесцельный жизни след –
Одна тяжелая усталость [10.т.4.с.529].*

В житті усе обман. Усі явища, які містили у собі якісь високі смисли, що надавали хоч якоїсь цінності і усвідомленості людському існуванню – кохання, віра, смерть – не правильно сприйняті і витлумачені, можуть обернутися підступними міражами, які залишаються назавжди зі своїми творцями [7.с.12]. Хоча стосовно розуміння їх Мережковським, які ще символи можуть бути, наприклад, тут:

*...Кто гордость победить не смог,
Тот будет вечно одинок
Кто любит – должен быть рабом,
Стремясь к блаженству и добру,
Влача томительные дни,
Мы все одни, всегда одни:
Я жил один, один умру... [11.с.233].*

Можливо через це, ми зможемо хоч на крок наблизитися до відповіді на питання О.Блока: «Чому ж усі не люблять Мережковського?». Частково це може бути наслідком глибокої особистої самотності, яку він і сам чудово усвідомлював, але проніс протягом усього життя від самого дитинства до смерті. У своєму відкритому листі до М.Бердяєва він писав: «Полюби не мене, а *моє*» - така незмінна потреба будь-якого письменника, котрий має щось своє, те, чим він дорожить найбільше, навіть більше ніж самим собою, і це не потреба літературного визнання, а потреба внутрішнього живого зв'язку з читачем у любові до Єдиного. Донедавна у мене такого зв'язку майже не було. В Росії мене не любили і сварили; за кордоном мене любили і хвалили; та і тут, і там однаково *мого* не розуміли. Я відчував хвилини такої самотності, що становилося моторошно: іноді здавалося, що або ж я німий, або світ навколо глухий; іноді хотілося закричати у тому останньому відчай, невже дійсно ніхто нічого не розуміє, ніхто нічого ніколи не зрозуміє. Якщо я остаточно не впав у відчай, якщо зберіг якусь надію, то це тільки тому, що будучи один в літературі, сподівався, що в житті я не самотній.

І надія не зрадила мене. Ось в літературі вже і Ви зі мною...» [11.с.358]. Хоча життя, з часом, розставило усе на свої місця і з М.Бердяєвим їх шляхи розійшлися назавжди.

Зінаїда Гіппіус писала про те, що Д.С.Мережковський ніколи не мав «друга», такого як цей термін ми можемо розуміти взагалі. Загалом ця тенденція йшла від нього самого, бо він був не те що відчужений, але якимось природно закритий у собі. І навіть для дружини, людини, яка була здавалося б найближчою, усе те, що лежало найглибше, відчинялося у дуже рідкісні моменти [6.с.115]. А те, що завжди терзало Мережковського, ним же і пояснювалося, як безсилля у жаданні і любові.

Для більшості сучасників і колег по літературному цеху Дмитро Мережковський завжди залишався типово кабінетним письменником. Таким його сприймали В.Розанов (його типова ремарка «...ні, однозначно, руська людина так ходити не може»[14.с.69]), М.Бердяєв, Л.Шестов, В.Брюсов та інші. Але характерна для нього відчуженість мала ще й яскраво виражений

відцентричний характер. Тому відхрещуючись від колишніх соратників, а з ним це траплялося частенько, відрікаючись від недавніх переконань, він завжди був вірним «масонству людей істинної культури». Як людина, яка належала до цієї когорти, він був і залишався, можливо проти власної волі, союзником тих, хто розумів значимість праць Ніцше, Уайльда чи Метерлінка. Він, можливо, іноді і повинен був нападати на них і на те, чому вони вчили, але Мережковський завжди розумів, що шлях до висот завжди пролягає через гори і провалля. Ось чому він ближче будь-якому «естетові» або ж «модерністові», аніж комусь із власних прихильників, які навряд чи коли-небудь розуміли справжній посыл його проповідей [5.с.444].

Але найоригінальнішу характеристику Д.Мережковському дав Л.Шестов, який називав його «мисливцем за ідеями, який у своїх прагненнях готовий дійти навіть до браконьєрства» [15.с.599]. Він завжди відчуває нагальну потребу впадати у відчай, обурюватися, виходити із себе. І що найважливіше, ці настрої виникають у нього самостійно, незалежно від того чи є для цього яка-небудь причина. Так само як і його переконання – вони зовсім не такі, щоб одного разу їх оголосивши, не можна було б згодом від них відмовитись. Навпаки, внутрішньо Мережковський ставиться до них із ідеальною, суверенною зневагою. Ця риса могла б зробити його оригінальним російським письменником, якби він мав сміливість бути самим собою, а не вперто приховувати свою справжню сутність за німецькими ідеями. Коли він проповідує яку-небудь ідею, від якої йому так само легко відмовитися згодом, як змінити рукавички, то робить це із таким виглядом неначе оголошує святкову промову. Або коли він щиро обурюється, недосвідчена людина й справді може подумати, що Мережковський – нетерпимий фанатик, який готовий спалити на вогнищі усіх, хто спробує стати йому поперек дороги. Аж ні, завтра він буде обурюватися щодо того, що його сьогодні розчулює і прославляти те, колись критикував... Його думки і настрої зовсім незалежні від будь-яких зовнішніх впливів [15.с.600]. І це при тому, що Мережковський завжди був у тренді усіх насущних проблем суспільства, його думки і есеї, книги і критичні публікації, рухалися у одному векторі з іншими мислителями.

Йому однаково важливі і безмежно цінні правда земна і правда небесна, душа людини, яка є справжньою ареною боротьби духу і плоті.

Зазвичай, у своїй роботі, Мережковський рухається відштовхуючись від метафізичних схем: Христос і Антихрист, Боголюдина і Людинобог, Дух і Плоть, «влада земна» і «влада неба» тощо. Його улюблена схематична літературна композиція – трилогія. У згаданому вище листі до М.Бердяєва він пише: «Ви ж і самі знаєте, яка таємнича нездоланна сила і влада у цьому троїчному символі: 1, 2, 3» [11.с.358]. Взагалі для Мережковських це не просто момент вчення про Святу Трійцю, а це ще й позначення діалектичних взаємозв'язків «я» та «іншого» [6.с.136 – 137]. Можна припустити, що прагнення Мережковських до існування когось третього у їхньому тандемі, також є частиною цієї символічної нумерологічної картини. І потрібен третій був завжди для того, щоб їхні містичні душі почувалися спокійніше. У таких конструкціях Мережковський створює свої роботи, де найцінніше, звичайно, не якісь відсторонені схеми, а конкретні спостереження, характеристики індивідуальності.

І в цьому контексті не можливо не згадати використання Мережковським феномену мовчання. Його однойменний вірш «Молчание» тему самотності ставить особливо гостро і драматично. Дуже яскраво це виражається у безсиллі слів любові:

*Как часто выразить любовь свою хочу,
Но ничего сказать я не умею. [10.т.4.с.529]*

У своїх роздумах про таємницю мовчання, тиші Мережковський концентрується на відголосках неосяжного – не первісного, до мовного часу, а на містичному віянні того стану, який приходить тоді, коли закінчуються усі слова. Саме тиша допомагає відчувати Бога, чути такі звуки як «розмови зірок», «шепіт янголів». Але той, найважливіший, «Інший» завжди залишається за межею діалогу, роблячи ілюзорним будь-яке наближення до спроби розуміння цілісності буття [7.с.12]. Використовує цей феномен Мережковський у своїх працях в основному для того, щоб позначити таємничу межу між людиною і

Богом. Адже мовчання людини з іншими людьми, часто може бути розмовою з Богом.

Можливо саме тому, вершиною його творчості часто називається роман-дослідження «Ісус Невідомий» (1932), який за характеристикою Д.Бикова, за кількістю людей приведених до християнства, може бути прирівняний хіба що до «Сповіді» Аврелія Августина Блаженного [4]. Можливо і Христа він зрозумів краще за будь-кого, краще за тогочасних титанів духу – Ф.Достоевського та Л.Толстого. Розуміння Мережковського ґрунтувалося на прагненні побачити в Ісусі – людину. У цьому він прямує шляхом, який проклав Ренан, але сперечається з ним достатньо категорично. І якщо Ренан намагається досліджувати життя Ісуса як історик, то Мережковський пише про нього як релігійний мислитель, в основі уявлень якого знаходиться переконання у тому, що Божий проект творіння ще не завершений, а за Старим і Новим Заповітом людство отримає Третій Заповіт – Царство Духу [2.с.7].

У цій книзі проявляється усе єство Мережковського і його розуміння сутності Христа. А воно трагічне! Адже ні Євангелій, ні самого Ісуса насправді ніхто не зрозумів. Саме тому Ісус – невідомий, не зрозумілий і самотній, а в кінці життєвого шляху покинутий усіма. Мережковський стоїть на тому, що Христа не змогли зрозуміти ні церква, ні світ. Тому перша частина книги, так і називається – «Невідоме Євангеліє» [12.с.13].

«Ісус Невідомий» - це надривна спроба глибоко самотньої людини розповісти про великий біль свого життя. Він намагався висловити його у своїх віршах, які мало кому подобалися, у своїх романах, які були затерті історією за останні 80 років. У спогадах про нього найчастіше вживається слово «самотній», і так охарактеризував його О.Мень: «Це довге життя було з одного боку дуже тяжким, тому що Мережковський був самотнім; а з іншого, він не вважається самотнім, бо є нероздільним із своєю дружиною» [9.с.183].

Дуже дивно звучать ці слова стосовно людини, яка може бути репрезентатором цілої епохи, мислителя, який був одним із номінантів на Нобелівську премію по літературі в 1933 році; його оточувала завжди величезна кількість людей, вони з дружиною постійно проводять якісь вечори і

організують салони; Мережковський один із організаторів Релігійно-філософських зібрань у Петербурзі. І при цьому – не розуміння, неприйняття, відчуженість і самотність, яка, після присудження Нобеля Івану Буніну, перетворюється на самоізоляцію.

Та згадаємо тезу З.Гіппіус: «У нього ніколи не було друзів», як то буває у багатьох: люди, які зберігають контакти і стосунки не дивлячись ні на що, протягом багатьох десятиліть. Та у Мережковського таких «друзів» не було. Чи обтяжувало це його? Судячи із текстів його творів різних років – ні. Він сприймає самотність як данність, як само собою зрозумілу річ. У чомусь це може бути пов'язане літературною традицією, але не тільки нею. Мережковський самотній у своїй темі, у своєму пошуку Третього Заповіту і Царства Духу. І, вірогідно, найточніше про нього скаже його герой, історичний С.Муравйов: «А можливо ніхто ніколи і не дізнається, за що саме я загинув. Не стіни каземату відділяють мене від людей, а стіна самотності. З людьми на волі, я так само самотній, як і тут в тюрмі» [10.с.218].

Що ж, Мережковський дійсно мислитель самотній.

Дуже складно нині віднайти якесь інше слово, яке б чітко могло характеризувати його найістотніші риси і його місце у площині культури. Було у його образі щось трагічне, мінливе, холодне і, одночасно, відчужуюче. Тому рано чи пізно, але порожнеча навколо нього повинна була сформуватися обов'язково.

Звичайно, у першій чверті ХХ століття вплив на мисле творчі процеси він мав беззаперечний, роль відігравав саму що не є видатну. Та ні впливи, ні його ролі не могли виключити самотності. Самотність була глибшою. Вона могла до глибокої старості Мережковського добре уживатися з будь-якими суперечками, постійними виступами чи тривалими полеміками. Аналізуючи біографію, бачиш титанічну напругу і саму найактивнішу діяльність. Вчитуєшся в тексти – відразу відчуваєш, як усе вроджено, органічно невинно десь «поза» [1.с.48].

«Самотньо жили, самотньо і пішли», так написав Б.Зайцев на столітній ювілей Д.Мережковського [8.с.490]. Навіть у останню путь його прийшли провести всього кілька наближених людей.

Список літератури:

1. Адамович Г.В. Одиночество и свобода / Георгий Адамович. – СПб.: Алетейя, 2002. – 476 с.
2. Андрущенко Є. Одинокий странник: трилогія Дмитрия Мережковського / Є. Андрущенко // Мережковський Д. Іисус Неізнаний. – М.: ЕКСМО, 2007. – С. 728 – 738
3. Біла А. Символізм: наукове видання / Анна Біла. – К.: Темпора, 2010. – 272 с.
4. Быков Д. Дмитрий Мережковский / Дмитрий Быков // Дилетант. - №6. – июнь 2013.
5. Брюсов В.Я. Мережковский Д.С. как поэт / Валерий Брюсов // Мережковский Д.С. Ангел одиночества. Стихотворения, песни, легенды. – М.: ИД «Летопись М», 2000. – С. 440 – 451
6. Гиппиус-Мережковская З. Дмитрий Мережковский / Зинаида Гиппиус. – Париж, 1951.
7. Гречаник Н. В. Бытие, одиночество и смерть как литературно-философские феномены в поэзии Д. Мережковского и А. Блока / Наталья Владимировна Гречаник // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Филологические науки. – 2009. – вып.1. – С. 5 – 14.
8. Зайцев Б. Памяти Мережковского. 100 лет. / Борис Зайцев // Мережковский Д.С. В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет. – М.: Советский писатель, 1991
9. Мень А. Русская религиозная философия / Александр Мень. – М.: ИД «Жизнь с Богом», 2008. – 415 с.
10. Мережковский Д.С. 14 декабря / Дмитрий Мережковский // Мережковский Д.С. Собрание сочинений в четырех томах. – М.: Правда, 1990. – т.4. – С. 5 – 258
11. Мережковский Д.С. Ангел одиночества. Стихотворения, песни, легенды / Дмитрий Мережковский. – М.: ИД «Летопись М», 2000. – 462с.

12. Мережковский Д. Иисус Неизвестный / Дмитрий Мережковский. – М.: Эксмо, 2007. – 752 с.
13. Михайлов О.Н. Пленник культуры / Олег Михайлов // Мережковский Д.С. Собрание сочинений в четырех томах. – М.: Правда, 1990. – т.1. – С. 3 – 22
14. Розанов В.В. Среди иноязычных / Василий Розанов // Мир искусства. – 1903. - №7 – 8. – С. 69 – 86
15. Шестов Л. Власть идей (Д.Мережковский. «Л.Толстой и Достоевский» т.II) // Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – М.: АСТ, 2000. – С. 595 – 616

Анатолий Салий

Дух одиночества Дмитрия Мережковского

Автор предпринимает попытку анализа творчества и его основ одного из самых оригинальных русских мыслителей первой половины XX века Дмитрия Мережковского. Один из самых читабельных философов в русской интеллектуальной среде этого периода он, одновременно, и самый закрытый художник слова. В статье обращается внимание на такие глубоко личностные черты Мережковского как закрытость, внутреннее одиночество и внешняя отчужденность при одновременной ярко выраженной социально-политической активности. Особого внимания заслуживают отзывы о Д.С.Мережковском его современников (Л.Шестова, Н.Бердяева, В.Розанова, Б.Зайцева) и людей так называемого близкого круга (З.Гиппиус, В.Брюсова), которые, каждый по своему, обращают внимание на такие черты, которые характеризуют его как мыслителя-одиначку.

Ключевые слова: одиночество, молчание, отчужденность, заброшенность, символизм, «Третий Завет».

Anatoliy Saliy

Spirit of loneliness Dmitry Merezhkovsky

The author refers to the analysis of the creative work and its fundamentals of one of the most extraordinary thinkers of the first half of the twentieth century – Dmitry Merezhkovsky. One of Russia's most readable philosophers of the intellectual

space in the given period, he was at the same time the most secluded artist. The article focuses on such deeply personal features of Merezhkovsky as restraint, isolation, loneliness internal and external detachment, along with expressed social and political activity which clearly ran in parallel. Particularly noteworthy are the opinions of D.S. Merezhkovsky from his contemporaries (L.Shestov, N.Berdyayev, V.Rozanov, B.Zaytsev) and representatives of the so-called circle of close associates (Z.Gippius, V.Bryusov) each of which, in their own manner, essentially display Merezhkovsky's notable features as a thinker and hermit.

Keywords: solitude, silence, outcast, estrangement, symbolism, «The Third Testament».